

Z. Karvalics László

Horizontokat tágító és civilizáló erő Az információtörténeti fordulat irányairól és esélyeiről a sajtótörténet-írásban

Az elmúlt két évtizedben a sajtótörténet-írásnak számos innovatív megközelítése hirdette meg programszerűen, hogy időszerű a hagyományos témaválasztásokat, tárgykijelöléseket, kutatási kérdéseket egy átfogóbb, komplexebb problématér részeként vagy ahhoz kapcsolva kezelni, legyen az a társadalomtörténet, a kultúra egésze, a kommunikációelmélet, az ismeretelmélet vagy épp a felértékelődő vizualitás kontextusa. Ebbe a sorba illeszkedik az információtörténeti irányzat is, amelynek kiindulópontjaihoz, fogalmi keretrendszereihez már jó ideje megindult a spontán közeledés. E tanulmány az információs ökoszisztéma modelljének, illetve metaforájának használatát javasolja a sajtótörténetészek számára, hogy királyi utat lehessen találni a hagyományos diskurzusoktól az információtörténeti megközelítésig.

A sajtótörténet-írás története, ha majd lesz olyan,¹ feltehetően három, egymástól viszonylag jól elkülöníthető korszak köré rendezi az ide sorolható műveket.

Az első, a történeti tudat iparosítását megkezdő pozitívista szakasz a sajtóban az adott tárgyak (elkülönített vizsgálati területek) megragadását szolgáló köztörténeti rekonstrukció forrását, a kompozícióba rendezendő történeti tények nyersanyaglelőhelyét látta, s mindez természetes úton vezetett – Széchenyi Ágnes (2004) szavaival – a segédtudományi szerep kialakulásához, amelyhez később boldogan csatlakozhattak a sajtóbibliográfia- és a repertórium-készítés segédcsapatai.

Amikor aztán egyfajta tematikus emancipáció részeként a sajtótermékek, majd azok teljes rendszerkörnyezete, „életvilága” vált maga is önálló, független, leírásra és elemzésre éhes tárggyá, átléptünk – ismét Széchenyi Ágnes idézve – a „módszeres sajtótörténeti kutatások” évtizedeibe, egyre bővülő, egyre sokszínűbb kérdésfelvetésekkel, leírásokkal és magyarázatokkal (ennek a váltásnak az értelmezésére lásd Szajbély, 2005). Ez idő alatt a sajtó történetére vonatkozó részismeretek olyan sokasága és változatossága termelődött meg, hogy a történetírói igényesség szükségyszerűen kezdte a tárgyszintű hibridek irányába szorítani a vizsgálódásokat, egymás mellé sodorva azokat a gazdaságtörténettel (ha sajtóvállalkozásról volt szó), a politikátörténettel (ha a cenzúra, a szabályozás vagy a propaganda kérdései kerültek nagyító alá) vagy a művelődéstörténettel (ha az irodalmi vagy a tudományos lapok „szerepével” foglalkoztak). A hibridek szaporodásával született meg a felismerés, hogy az (analitikus) tárgyá tétel szükségszerűen leszűkíti a problématereteket, amivel elvesznek az átfogó mintázatok, a holisztikus dimenziók.

A nézőpontváltás eredménye a harmadik szakaszba való átlépés. Az igény megjelenése, hogy a sajtó-mikroverzum valamilyen még komplexebb tárgy univerzum megragadásának részévé legyen. S ahány ilyen komplex tárgy, annyi lehetséges diszciplináris beágyazás – ne felejtjük el, hogy eközben a történettudomány maga is komoly útkeresésen és új tematikai csomópontok formájában aktualizálódó innovációs hullámfürdőn megy át.

A színvonalas magyar recepció részeként Gyáni Gábor (2006) a *társadalomtörténeti kontextus* érvényesítése mellett emel szót, annak fontosságát és újdonságképző erejét emelve ki. Lipták Dorottya (1992, 2002) a *kulturális kontextusba* helyezésre mutatott remek példát. Schanze nyomán Szajbély Mihály (2005) *észleléstörténetnek*, Tóth Benedek (2014) *valóságkonstrukciónak*, jómagam *ismeretelméleti kontextusnak* hívnám azt a megközelítést, amelynek kiemelkedő darabja Sipos Balázs elemzése. Ebben annak az ozmózisnak a mélyszerkezetét és textúráját tárja fel, amellyel a globalizálódásnak induló világról a fejekben kialakuló képzetek és mintázatok szakadatlan kölcsönhatásban formálódnak a hírközlés és a sajtó erős technicizálódásnak induló keringérendszerével (Sipos, 2001), megelőlegezve Tóth Benedek későbbi tézisét,

¹ Ebben az irányban a hazai kutatók közül Sipos Balázs kezdte meg az úttörést (Sipos, 2000).

miszerint a média nem (csak) a valóság reprezentációs tere, hanem a (rá jellemző) valóságképződés médiuma is. Eközben a „képi fordulat”, a vizualitás felértékelődő vizsgálati szempontja visszamenően rendezi újra a sajtótörténetnek azokat a szegmenseit (például a képes magazinok, a karikatúrák, az illusztrációk, a címlapképkultúra vagy újabban az infografika világát), amelyek legalábbis „újrahasznosítandónak” minősülhetnek ebből a nézőpontból. S ahogy természetesnek mondható, hogy a *média- és kommunikációelmélet* is „befogadó” kontextusként működik, nem meglepő az sem, hogy az ezredforduló körül megerősödő *információtörténeti* irányzat is hasonló igénnyel jelentkezik (Weller, 2008, 2010; Cortada, 2012). Hiszen a sajtóról beszélve az információs üzemek egyik fajtájáról, az információáramlásban különleges szerepet betöltő tárgyról van szó. Az alábbiakban e megközelítés létjogosultsága mellett érvelek, kitérve annak nemzetközi és hazai előzményeire, megalapozóira. Kísérletet teszek egyúttal arra, hogy egy, a közös kutatói nyelv megteremtését lehetővé tévő fogalmi keretrendszert is ajánljak.

Mielőtt azonban erre rátérnénk, feltétlenül vissza kell ugrani egy szempontra: nevezetesen arra, hogy a sajtótörténet-írás korábban bemutatott három szakasza nem egymást váltja vagy cseréli le, hanem egyre összetettebb történelmi teret hoz létre, amelynek minden „rétege” folyamatosan termeli a maga kutatói kimeneteit. Egyetlen korábbi sajtótörténet-írási metódus érvényessége vagy szükségessége nem szűnik meg tehát a harmadik szakasz megjelenésével. Épp ellenkezőleg: egyre inkább látjuk az előttünk álló, még elvégzendő történelmi feltáró munka óriási léptékeit, nem utolsósorban azzal összefüggésben, hogy a kulturális örökség különleges darabját jelentő hazai sajtóincs egyre nagyobb hányada ölt hozzáférhető és kereshető digitális köntöst, remélhetőleg mihamarabb felékesítve a használathoz szükséges metaadatokat és háttérismereteket szervezett és szakszerű előállításának eredményeivel.

Előhang: egy kis időutazás

A huszadik század előestéjén megjelent szövegek között búvárkodva sok helyütt akadnánk hasonló, a sajtó szerepére vonatkozó tirádákra, mint amilyenek az orosz születésű amerikai Victor S. Yarros tollából 1899-ben láttak napvilágot:

„Az újságok megcsinálják és tönkreteszik a politikai szerencsét. A semmiből »nagy embereket« teremtenek, és könnyűszerrel meg is semmisítenek bárkit, ha a hatalmasok érdeke ezt igényli. Háború és béke kérdéseit döntenek el. Választásokat nyernek. Megfélemlítik és korlátozzák a politikusokat, az uralkodókat, a bíróságokat. S miközben ők maguk látszólag névtelenek, nincs senki, aki ellenállhatna nekik” (Yarros, 1899: 372).²

A szerző radikális chicagói ügyvéd, újságíró és szónok (1865–1956), akit a kézikönyvek az amerikai individualista anarchizmus egyik legnagyobb hatású alakjának tartanak. Csakhogy ez az írása már nem az irányzat legismertebb orgánumban, Benjamin Tucker Libertyjében jelent meg, amelynek hosszú időn keresztül ünnepelt szerzője volt, hanem egy útkereső társadalomtudományi szakfolyóiratban, az alig néhány évvel korábban indult *The American Journal of Sociology*-ban. S azért e felsorolás, hogy épp az effajta szalonbölcsesekkel szemben hirdethesse meg: eljött az ideje annak, hogy a sajtó alapos szociológiai vizsgálat tárgya legyen.

Yarros gondolatmenete – akár hatottak rá az éppen kibontakozásnak induló amerikai pragmatista filozófia óriásai, Peirce és James, akár nem – alapvetően ismeretelméleti kiindulópontú. Eszerint az újságok „elsődleges és alapvető funkciója” az volna, hogy „közelítően teljes képet” adjanak mindarról, ami „külvilágnak” számít (a hazán túl). A londoni *Spectator*-t idézve: a sajtó az élet tükré, az életé, mint olyané, minden aspektusában, beleértve az emberi természetet és az emberi tevékenységet (Z. Karvalics, 2013). A tudás így válhat „horizontokat tágító és civilizáló erővé”. Amit az utazás és az eseti érintkezés kevesek számára tesz lehetővé, azt az újságok sokak számára biztosítják. S mivel az előítélet, a határokon átnyúló gyűlölködés és ellenszenv főként a tudatlanság, a provincializmus és a szűklátókörűség eredménye, a (napi) sajtó nevelő ereje sokat tehet azért, hogy felülírja ezeket a mintázatokat, „elhomályosítva az

² Az idézetet saját fordításomban közlöm – Z. K. L.

előadóterem, a pulpitus, a nyilvános gyűlések, a pamfletek, de még a könyvek szerepét is". A sajtónak köszönhetően válik a civilizált világ kicsivé és szervessé (*organic*), a hírfogyasztó polgárok pedig észrevétlenül lesznek kozmopolitává, amikor az újságokban közölt elemi információkból („a vélemény nyersanyagából”) és összetettebb ismeretekből megkomponálják és állandóan frissítik tudáskészletüket és feldolgozó modelljeiket.

Noha a modern tömegsajtó elenyésző hányadára igaz csak az alaposság, a megbízhatóság, a tisztesség, mégis furcsa dolgot kell tapasztalnunk: még a hazugságra, kétszínűsége, képmutatásra, hanyagságra, szenzációhajhászásra épülő orgánumok által gerjesztett ellentmondások és konfliktusok világából is valamiféle igazság formálódik, emelkedik ki Yarros szerint. Mert például hiába torzítja el a sajtómunka alapszerkezetét az a tény, hogy minden szerkesztőségnek profitot kell termelnie, amennyit csak tud, mégsem mindegy, milyen a lapok minősége, mekkora reputációt teremtenek. Bizonyos standardoktól nem térhetnek el, s nem a jog és az igazságszolgáltatás, hanem az olvasók nyomása és morálja hat a minőségre. A mindennapi élet sodrában ugyanis nemcsak a friss hírek, hanem még az elfogadott nézetek is állandóan szigorú ellenőrzésnek vettetnek alá. És bár elvileg az újságok egyaránt lezüllesztetik vagy növelhetik a tudást, az intelligens megfigyelő és az aktív állampolgár egyaránt azzal szembesül, hogy a sajtó befolyásoló erejének forrásai (az ismétlés, a kijelentés, a hangsúly és a variációk) és a nyilvánosság kontrollja a tudás összméretlegét egyre inkább a pozitív irány felé téríti.

Foglaljuk tételesen össze Yarros gondolatait mai leíró fogalmak használatával:

1. Az újságok a külvilágra vonatkozó percepció paramétereinek kiterjesztésével szakadatlanul feldolgozandó és sémákba elrendezendő információkat szállítanak a tartalomfogyasztó polgároknak.
2. A bizonytalan hitelességű és érvényességű sajtóinformációkból sajátos emergenciaművelet részeként az ismeretek olyan osztályai épülnek fel, amelyek *megbízhatóbbak* az egyedi komponenseknél.
3. A sajtó egy *még átfogóbb információs tér* része, ahol saját kibocsátásának szakadatlanul szembesülnie kell számtalan más csatornán keresztül útnak induló és hatást kifejtő információs „csomaggal” is.
4. A sajtó és e „rivális” információs csatornák egymáshoz viszonyított aránya, fontossága, szerepe dinamikusan változik.
5. Nem véletlen tehát, hogy az, ami személyes vélekedés, közvélemény vagy világkép formájában kristályosodik ki az információk állandó áramában, minden pillanatban *összetett kontrollstruktúráknak* van kitéve.

Yarros „téziseinek” meglepő modernsége csak kis részben köszönhető az elfogult, egy irányba mutató interpretációnknak. Ha nem is formulázza ilyen határozottsággal egyik állítást sem, mégis mindegyik kiolvasható a mondataiból. S noha ő a kortárs sajtóra kívánt érvényes leírást adni, fordulatai könnyűszerrel terjeszthetőek ki, alakíthatóak át azzá az információs nézőpontú sajtótörténeti kutatási programmá, amelynek keresésére ebben a tanulmányban indultunk. Olyanná, amely – messze túllépve a sajtótörténet-írás hagyományos célterületein, témáin és címein – az egyes sajtótörténeti korszakokkal, az egyes lapokkal és azok gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális összefüggéseivel a mindenkor *információs ökoszisztéma* részeként kíván foglalkozni.³ Ennek az átfogó, komplex információs mezőnek a megragadására leíró fogalomként kínálkozna még az *információs kultúra*, metaforaként az *információs idegrendszer*,⁴ de különböző okoknál fogva szerencsésebbnek látszik, ha a legátfogóbb értelmű és tartalmú kifejezéshez nyúlunk.

Az *információs ökoszisztéma* fogalma éppen negyedszázados,⁵ de tartalmával kapcsolatosan eddig nem alakult ki pezsgő diskurzus, így a következőkben bemutatott értelmezés és modell egyúttal a fogalom további finomításához, pontosításához is igyekszik hozzájárulni. Nem volna egyébként meglepő, ha sajtó- és médiakontextusban is használták volna már, hiszen a Luhmannra épülő rendszerelméleti megközelítések pontosan ugyanilyen absztrakciós szinten mozognak a környezetet és a médiumokat összeabroncsoló hatásviszonyok leírásakor (bár épp emiatt inkább az autopoiesis kategóriája népszerű, lásd Szajbély, 2005).

3 Azt, hogy a sajtótörténetet átfogóbb, „befoglaló” paradigmák (médiatörténet, kommunikációtörténet, információtörténet) részeként kezelhetjük, már igyekeztem korábban körüljárni (Z. Karvalics, 2008), de az az áttekintés csak taxonómiai igényt fogalmazott meg.

4 Érdekes, hogy a metafora teljes pompájában majdnem megjelenik Szini Gyula egy 1905-ös írásában, amelyet Széchenyi Ágnes (2012: 270–271) búvárkodott elő és osztott meg: „A vasút, a távíró és a telefon valósággal beidegezte ezt az országot, hogy az európai kultúrával együtt lüktessen és érezzen. Ezen a beidegésen Európa minden országa átment. A speciális nálunk az, hogy a sajtó lett ennek az idegrendszernek gócpontja.”

5 A kifejezés első előfordulását Knute O. Bergernél (1989), variációját, az információs ökológiát (*information ecology*) Rafael Capurronál (1990) sikerült megtalálnom. Elképzelhető, hogy léteznek korábbi kísérletek is a fogalommal. Valódi népszerűsége a digitális ökoszisztéma-fogalom megjelenésével tett szert, de ez érthető is, hiszen a digitális platformnak éppen az adja a különleges egyediséget, hogy mostanra minden, korábban elkülönült médium összeolvad az online térben. A (globális) digitális ökoszisztéma-fordulatot Carly Fiorina, a HP informatikai óriásvállalat bölcsészvégzettségű vezetője használta elsőként, egy 2000. október 16-ai beszédében, lásd http://www.hp.com/hpinfo/executeam/speeches/fiorina/ceo_worldres_00.html (utolsó letöltés: 2014. április 3.).

Az információs ökoszisztéma

Mit is kell „információs ökoszisztémán” (*information ecosystem*) értenünk? Ha az élő rendszerek vizsgálatakor ökoszisztémának⁶ élőlények és élettelen környezetük teljes, egybefüggő kapcsolatrendszerét tekintjük, mint adott mértékű önszabályozásra is képes nyílt rendszert, akkor információs ökoszisztémának társadalmi cselekvők és az ő információs környezetük teljes kapcsolatrendszerét nevezhetjük.⁷ Az élőhelyek természetes határainak a metaforában a teljes információs környezetet alkotó komponensek előfordulása, együttállása, hatásképző ereje felel meg – annak tudatosításával, hogy kevés kivételtől eltekintve egyetlen cselekvő sem a teljes információs ökoszisztémával, hanem annak elemeiből álló egyedi „mixekkel” kerül kapcsolatba. Az emberi életközösségek rajzolata emiatt sokkal bonyolultabb, mint egy körfolyamatokkal jól modellezhető ökológiai rendszer, mert az életközösségek (társadalmak és társadalmi csoportok) látszólagos homogenitása és alaptagoltsága mögött nagyon bonyolult információközösségi szerkezetet találunk, amelynek jelentősége akkor aktualizálódik, amikor a döntések és a cselekvések azonosságát és különbségét kellene megértenünk és értelmeznünk. Egy újság olvasói például sajátos információközösséget alkotnak ugyan, de egyéb információs csatornáik és más olvasmányélményeik vagy újságfogyasztásuk révén számtalan további információközösség részesei is,⁸ miközben az egyre nagyobb számú közös tartalom birtoklásával egyre kisebb méretű információközösségekhez tartoznak. (És fordítva: csekély mennyiségű közös tartalom egyre nagyobb méretű információközösségeket formál – vö. Z. Karvalics, 2002.) Más kérdés, hogy az előismeretek és az újságfogyasztási szokások eltérése akár egyetlen újság esetében is „fragmentálhatja” az olvasók információközösségeit, hiszen a kínálat (az összes betű és kép) csak elvi-potenciális, abból pedig pusztán a tényleges reprezentációval lesz gyakorlati-aktuális, születik a jelből információ.

Az információs ökoszisztémában (egy biológiai ökoszisztéma végtelen körforgásához hasonlóan) nincs egy pillanatnyi megállás se, mivel az újságból szerzett hírek „beszélgetést, majd választ váltanak ki, kollektívet vagy individuálisat” (Park, 1940: 677). Másképpen: a frissen megszerzett információk is szakadatlanul továbbtranszformálódnak attól függően, milyen élethelyzetben, milyen jelentéscsere eredményeként, milyen újabb tartalommal keveredve milyen új mintázatokat, magasabb rendű információs alakzatokat hoznak létre az egyes fejekben. Az „információs láncok” végpontjai továbbá lehetnek új cselekvések is a valóságban – vagy ahogy Park (1940) nevezi: események. Ezekből pedig ismét információs hullámok indulnak el, és a szituációk jellegétől, az érintettek létszámától függően kerülnek fel valamiféle közvetítettséget biztosító kommunikációs csatornára – például lesz belőlük az adott eseményről tudósító sajtóhír, hogy nagyobb információközösség lehessen részese az erre vonatkozó ismeretnek. (A cselekvések speciális formáját jelentik a kifejezetten az információs ökoszisztéma objektumaira vonatkozó cselekvések – amikor egyének vagy közösségek nem pusztán befogadók, résztvevők vagy haszonélvezők, hanem alakítókká válnak. A sajtónál maradvá: olvasói levelet írnak, nyilvános vitába szállnak, szerkesztőséget dúlnak fel, újságírók vernek, nyomdagépet foglalnak le, önkéntesen terjesztenek, másolnak, sokszorosítanak, szimpátiatüntetést szerveznek.)

Az információs ökoszisztémát megközelíthetjük még annak alkotóelemei felől is. Az *aktorok* között megtalálunk minden egyes embert mint az információs áramlások csomópontjait, köztük természetesen a kitüntetett fontosságúakat is, akik hálózati szempontból tekinthetők különös jelentőségűnek. Aktorok azok a formális gazdasági, politikai és kulturális intézmények is, amelyek az információáramra hivatásszerűen gyakorolnak hatást vagy kerülnek vele kapcsolatba. (A sajtó esetében: a szerkesztőségek, a kiadványállalatok, a hírügynökségek, a képügynökségek, a hirdető, a rikkancsszövetkezetek, a nyomdák, a terjesztők, a szállítók, a sajtótörvény-alkotók, a sajtóbírók, a médiajogászok, a cenzúraszervezetek, a laparchívumok, a gyűjtemények, a szakmai szövetségek, a képzőintézmények és mások.)

Az *artefaktumok* olyan eszközök és technológiák, amelyek értelmét és funkcióját a lehetséges jelműveletek támogatása adja: az információ tárgyiasítását, elmetartalomtól fizikai hordozóra vitelét, a jelállapotban tárolt vagy továbbított információk sokszorosítását, átalakítását, továbbítását, szórását (disztribúcióját). Összefüggő óriásrendszerei

⁶ Az „ökoszisztéma” fogalmának bevezetését és népszerűsítését a kézikönyvek Arthur Tansley nevéhez és az 1935-ös évhez kötik (Godó, 2011), de olykor megjegyzik, hogy Arthur Roy Clapham brit botanikus lehetett az első, aki megalkotta és a mai értelemben használta.

⁷ A továbbiakban a leírás mindvégig az átfogó információs ökoszisztémára vonatkozik, de a példaanyagot tudatosan csak a sajtó világából válogatjuk.

⁸ Ezt Robert Park (1940: 685) már egészen korán így ragadja meg: „...a kommunikáció csatornáinak multiplikálódása lehetővé tette, hogy bárki, bárholnnan eseményekbe kapcsolódjon be.”

információs infrastruktúrát (újabb keletű kifejezéssel: információs közművet) alkotnak. (A sajtó esetében a digitális robbanásig évszázadokon keresztül minden kétséget kizáróan maguk az előállított és forgalomba hozott újságok példányai az elsődlegesek, amelyeket felhőként vesznek körül a csekélyebb jelentőségű másodlagos artefaktumok: a népszerűsítést szolgáló újságplakátok, a szerkesztőségi újságfalak, az újságos standok, a lapkivágás-gyűjtemények, a könyvkötő segítségével kötött komolyodott, archivált évfolyamok, a kávéházi kézi újságtartó, a lakások újságtartó kisbútorai és mások.)

Az információs ökoszisztémában áramló *tartalmak* kapcsolják össze az aktorokat az artefaktumokkal. Azonos csatornákon – természetét és tárgyát tekintve – nagyon sokféle információ közlekedhet, nagyon sok fajta funkcióval. Esetünkben talán egyetlen összefüggés tűnik különösen fontosnak. Minden tartalom egyidejűleg bővíti az aktorok információs készletét és fejez ki – valamilyen mértékben – olyan kontrollstruktúrákat is, amelyek meghatározzák, illetve befolyásolják, hogy milyen igazodási rendszerben, milyen helyi értékkel nyernek értelmet az újonnan beépülő ismeretelemek. A sajtó esetében a tartalmak összetett univerzumához *a tematikai és a funkcionális tipizálás* az út, az újságfajták felosztását jellemzően az általuk közvetített *tartalomtípusok* (bulvár-, közéleti, politikai, gazdasági, kulturális, tudományos, tudományos ismeretterjesztő, sport-, irodalmi stb.) vagy funkciók felől végezzük el. Szajbély Mihály interpretációjában: elsődleges szerepköröket különíthetünk el, mint például

„...a praktikus és hasznos tudás közvetítését, az aktuális információk terjesztését, a földrajzilag és kulturálisan behatárolható térségek felmérését [...], valamint a szaktudományos eredmények megvitatását és terjesztését. Ezekből azután másodlagos funkciók vezethetők le, mint például a politikai és a társadalmi ellenőrzés kidolgozása, a morálisan orientáló, világszemléletet formáló tudás közvetítése a szekularizálódás idején és a nemzeti/területi identitás biztosítása” (Szajbély, 2005: 76).

Szerencsére mind gyakoribb, hogy ezek a tartalom- és funkció típusok komplex módon kerülnek kutatói mérlegre, az információs véráramba nem kizárólag sajtóközvetítéssel kerülő átfogóbb információs tartomány részeként. Balázs Eszter tanulmánya ebben a lapszámban remekül illusztrálja, hogy milyen sok komponens és információs csatorna befolyásolta a különböző aktoroknak például a szexualitás ábrázolásával kapcsolatos vélekedéseit, a német nyelvű orvosi irodalom-fordítás köteteitől a kávéházi beszélgetéseken át a parlamenti vitákig, s miként volt jelen a sajtó folyamatosan ebben az információs televényben, érv-gyűanyagokat szállító infrastruktúra-elemként, illetve aktivista cselekvésigénynek teret adó platformként. Megérezzük, milyen összetett *diffúziós mechanizmusok* (vö. Z. Karvalics, 2004) tárhatók fel még egy ilyen, látszatra csekély jelentőséggel bíró kérdés esetében is. Felismerjük, hogy olyan kontrollstruktúrák mélyszerkezetei befolyásolták az információs ökoszisztémát, amelyek jelenléte folyamatos a közéletben (emiatt egyes tartalmak kapcsán időről időre újra nagyon hasonló szekvenciák lefutását tapasztaljuk). Tudjuk, hogy a szexuális tartalmak cenzúrájának szándéka és gyakorlata mögött a tartalmak átfogóbb köreire vonatkozó szándék és gyakorlat készülődött, ezért könnyű azonosítani, hogy a közéleti harc tétje valójában jóval átfogóbb volt, mint egyetlen színházi előadás erkölcsi üzenete: felvillan a tárgyszint felett a metaszint. És sejtjük, hogy számtalan aktor fejében mehetett végbe valamiféle jelentésváltozás, vélekedés-módosulás, amely a későbbi, analóg események feldolgozásakor másféle cselekvésigényben vagy más ítéletalkotásban manifesztálódik majd – még a morál maguk köré megbonthatatlan falakat húzó bajnokainál is, akik számára feltehetően megerősítő erejüként értelmezett visszajelzések tárháza a vitafolyam.⁹

⁹ Meg kell jegyeznünk, hogy az aktor–artefaktum–tartalom modellje tökéletesen leképezhető klasszikus szemiotikai alapfogalmak felől is. Az aktorok jelalanyok, jeltárgyak, jelentéstermelők és -fogyasztók. Az artefaktumok jelek, jelpéldányok és jelhordozók, a tartalom nem más, mint jelentések adott módon szervezett, kondenzált rendszere.

Sajtótörténet információs nézőpontból

A sajtó és az információs ökoszisztéma egymáshoz való történeti viszonya néhány vonással rajzolható meg. Minden emberi közösség, még a legkorábbi társadalmi formációk is komplex információs ökoszisztémával rendelkeznek. A koordináció és a hatékonyság közösségméret-függő paraméterei folyamatosan artefaktumok segítségével igazítják hozzá a lehetőségeket az információs igényekhez, az új lehetőségek pedig új igényeket és gyakorlatokat teremnek. Így teremtik meg a valóság változásai bizonyos aktorok és bizonyos tartalmak esetében a korai sajtóműfajokat: jól ismert, hogy az ókori kvázi-előzmények után a pionírok a hírtermelés iparosításában érintett középkori kereskedő-polgárok, akikhez hamarosan, az újkor hajnalán csatlakoznak a katonai-politikai színterek pillanatnyi helyzetéről folyamatos értesülésekre éhes uralkodói udvarok és más (egyházi, főúri) döntéshozatali centrumok. Mire a 19. század végére érünk, szinte minden aktor szinte minden tartalomtípus esetén az expanzív tömegsajtóban és a réteglapokban találja meg a leghatékonyabb artefaktumot, a modernizációt és a tömegfogyasztást néhány évtized alatt a fejlett világra kényszerítő bürokratikus kontrollforradalom talán legfontosabb szövetségeseként (részletesebben lásd Beniger, 2004). A sajtótörténet fénykorát ezért az ipari társadalom kialakulásának diadalmas évtizedei jelentik, amikor bizonyos tartalmak esetében szinte kizárólagos a sajtó szerepe, hogy aztán az elektronikus média megjelenése fokozatosan egy információs mix egyre csökkenő súlyú összetevőjévé fokozza le (ahogyan aztán az internet és a személyközi kommunikáció mobilforradalma a 21. század elején magát az óriásira növekedett médiaszegmenst kezdi hátrébb sorolni az információs ökoszisztémában).

A fentieknek megfelelően a sajtóra vonatkozó tipikus információtörténeti kérdések effélék lehetnek: Hol a sajtó aktuálisan adott helye a teljes információs áramlásrendszerben? Hogyan és milyen információközösségek formálásához járul hozzá? A sajtótartalmaknak köszönhetően milyen elmozdulást érzékelünk az információs ökoszisztémában és milyen kölcsönhatások folytán? Mi változik meg az aktorok fejében, milyen cselekvésekkel kapcsolódnak össze az állandóan transzformációnak kitett elmetartalmak? Mi egy információs szekvencia teljes lecsengése, meddig tudjuk különböző áttételeken keresztül végigkövetni az útját? Hogyan változik a végén maga a valóság?

Ezekhez a kérdésekhez kis lépésekkel jutott el a sajtótörténet-írás, de a sok feltárt keresztkapcsolat vagy részösszefüggés gyorsuló ütemben visz egyre kerekébb, egyre sokoldalúbb tanulmányok és monográfiák felé. Ezek óriási száma miatt pusztán illusztrációként említek meg egy-egy megközelítést, ennek az úttörésnek, az információtörténeti aspektus felé való lépegetésnek a különböző irányait érzékeltetve.

Azt, hogy egy nagyon magas szintű tartalom (idea), a „nemzet” fogalmához miként járult hozzá a modern tömegsajtó, sokoldalúan bizonyította Benedict Anderson (2006), megalkotva a képzeltek közösségek fogalmát. De nem ugyanilyen képzeltek közösségekkel állunk-e szemben a nagyvállalatok és nagy szervezetek saját „üzemi” lapjai esetében is? Ha elég nagy a közösség mérete, hogy önálló orgánusra legyen szüksége, akkor már biztosan teljesül ugyanaz a feltétel, mint a nemzetek esetében, hogy tudniillik nem a személyes ismeretség, hanem az identitás és az információ sajtón keresztül megteremtett közössége teremti új minőséget és új kulturális mintázatokat (ahogyan az 1880 és 1930 közti fél évszázadot tanulmányozva Michael Heller [2009] ezt oly alaposan feltárta a brit vállalatok esetében). A méret és a „geográfia” szintén meghatározza, miért és milyen tempóban hat a valóság a tartalomra, az artefaktumok pedig miként juttatják el azokat az aktorokhoz. Azt, hogy a városi létforma termi meg a napilapolvasás alapvető tevékenységgé válását, Park (1923) már egészen korán felismerte, de ahhoz Richard Kielbowicz (1989) monográfiája kellett, hogy artefaktum és tartalom szoros egymásrataltságát kontinensnyi méretben is megláthassuk – azzal, ahogyan feltárta, hogy a postaszolgálat, illetve az újságok és a levelek szállításának forradalma miként kapcsolódott össze a nyilvános információs tér megváltozásával.

De hogy nem kizárólag magas absztrakciós szinten mutathatóak meg ezek az összefüggések, arra remek példa Elizabeth Barry (2008) tanulmánya, aki azt a folyamatot adatozza, miként lesz a 18. században nyomtatott sajtótartalommal a halálozásokról szóló híradás, felváltva az addig oly népszerű epitáfiumokat, sírverseket. Csakhogy mindezzel Barry nem egy egyszerű műfaji váltást dokumentál, hanem feltárja, miként változik meg a halálhoz és annak hírértékéhez való viszony. Rekonstruálja, hogy az ekképpen átformálódó igény miként szippantja be a közélet korábbi, panteonba illő „jelesei” mellé a „hírességek” újabb és újabb kategóriáit, a színészeket, a sportembereket, a művészeket, az értelmiségieket – hogy mindez annak a tartalomtípusnak a megteremtéséhez is vezessen, amit ma celebrirodalomnak, celebkultusznak hívunk (miközben a helyi sajtóban rendületlenül közlik bárki halálhírét a helyi közösség számára).

Nem meglepő, hogy a hírek mögött a hozzájuk kapcsolódó aktorok „topológiájának” a keresése is megkezdődött. Korábban a hírek terjedésének vizsgálata volt érdekes és erősen leterhelt téma, ma már csak a hírhálózatok (Raymond, 2005), a hír–hírtermelő–hírfogyasztó–hírcsatorna-koegzisztencia együttes fürkészése kínál újdonságokat (amely mögött nem tudjuk nem felismerni az aktor(ok)–artefaktum(ok)–tartalom bűvös háromszögét) – akár több évszázados mintázatokkal is (Wilke, 1987). Magyarországon Buzinkay Géza (2005) kalandozott el tematikus irányban a bűnügyi hírek korai krónikájának összeállításával. A sajtó másik *par excellence* információs komponensével, a hirdetésekkel kapcsolatban Szabó Dániel (1997) volt az, aki egy „társadalmi kommunikációs modell” keretein belül tárta fel azok sajátosságait, Balogh János Mátyás (2005) pedig bebizonyította, hogy a hirdetésműfaj a maga teljes gazdagságában már a pesti német nyelvű lapokban is kibontakozott.

A felsorolt szerzők és művek – térünk vissza rá ismét – azt reprezentálják, miként fordult a kutatói érdeklődés az információs ökoszisztéma valamely dimenziója felé, miközben az eredmények prezentációja még hagyományos narratívák felé mutat.

Csakhogy szép számmal találunk olyan szerzőket, akik immár tudatosan és reflektáltan a sajtó információtörténeti beágyazottságát teszik meg módszertani kiindulási alappal. Magyarországon R. Várkonyi Ágnes és tanítványai vizsgálják hosszú évek óta a korabeli hazai, német és európai hír- és hírujságpiacot az információáramlás átfogó terében (lásd különösen G. Etényi Nóra munkáit a 17. századról, G. Etényi, 2003, 2012). Nádasi András (2011) az információtörténelemmel foglalkozó elektronikus tankönyvfejezetét teljes egészében médiaelméleti és történeti kontextusban tárgyalja (elsősorban Meyrowitz és Postman beemelésével). Sükösd Miklós (2013) a szamizdat-szubkultúrát helyezi „az európai nyomtatás kultúrájának több évszázados történetébe”, vállaltan és „tágabb értelemben információtörténeti közelítést” alkalmazva.

E lapszám tanulmányai, kettő kivételével, eredetileg a Nyíregyházi Főiskola Történeti és Filozófiai Intézetének 2013. november 21–22-ei, *Információ és társadalom* című konferenciáján előadásként hangzottak el.¹⁰ S noha a szerzők jellemzően hagyományos sajtótörténeti diskurzusok részeként formálták meg tárgyukat, e bevezető fényében mégis olvashatóak olyan szemmel, hogy miként kerülnek számos ponton közelebb *lehetséges* információs interpretációkhoz.

Döbör András cenzúratörténeti áttekintéséből kiderül, hogy a szakirodalomban sokáig szinte kizárólag a tiltás negatív konnotációjával tárgyalt cenzúraaktorok az információs áramlások (vagy egy másik, divatos kifejezés használatával: a kultúradesign) sokkal fontosabb hálózati csomópontjai voltak, mint eddig gondoltuk, és nemcsak a tartalmak uniformizálása, hanem tisztítása, megújítása, a műveltség keresztreferálási csatornákon keresztül történő terjesztése és újraértelmezése is köthető hozzájuk (vö. Z. Karvalics, 2010). Barta Róbert tanulmánya meggyőzően dokumentálja, miként találnak utat az artefaktumok működésmódjában járatos aktorok ahhoz, hogy tartalmak összekapcsolódó szövevényét (esetünkben: a Churchill által képviselt eszméket) a nemzetközi viszonyok alakulását befolyásoló erővé tehessek. Bárány Zsófia és Klestenitz Tibor tanulmánya mintha egymással feleselne, még ha majd' száz év választja is el azokat a pontszerű eseményeket (egy szentszéki látogatást 1840-ben és egy miniszterelnök betegségével kapcsolatos tudósítást), amelyek sajtóhíreit veszik nagyító alá. A visszhangként kialakuló hírfolyam apropóján mindketten rávilágítanak az érintett aktorok szélsőséges információs tagoltságára: arra, hogy a különböző érdekek, ideológiák és vélekedések sokkal összetettebb információközösségi teret alkotnak, mint azt a „katolikus sajtó”, a „reformmozgalom” vagy a „kormánypárti sajtó” kategóriáival le tudnánk írni. Czeferner Dóra izgalmas áttekintése egy női egyenjogúságért harcoló lap kapcsán éppen azt illusztrálja számunkra, hogy ha egy tartalomtípusnak nincs diffúzióképző ereje, akkor előbb-utóbb szűkítve fogja magát újratermelni, mert érdeklődő aktorok híján nem marad artefaktum, amely folyamatos „alapjáratot” biztosíthatna egy „elképzelt közösségnek”. Más szavakkal: hiába van jelen az információs ökoszisztéma adott szegletében minden megszokott attribútum, a tartalomnak a valósághoz való gyenge kötődése és a cselekvéssel való összekapcsolhatóság deficitje miatt afféle információökológiai zárványként létezhet csak.

¹⁰ Az eseményt e tematikus válogatás társszerkesztője, Gulyás László Szabolcs szervezte.

Balázs Eszter tanulmányát korábban már méltattuk. Esetében még azt érdemes kiemelni, milyen érzékenyen és aforisztikusan nyúl a kontrollstruktúrák különösen fontos nézőpontjához. Hangsúlyozza például:

„Míg az olvasás többnyire privát és magányos cselekvés, amit a többé-kevésbé művelt egyén kontrollálni tud, addig egy előadás megtekintése közösségi akció, ahol egyéni kontrollra csekély a lehetőség.”

Sz. Nagy Gábor részletesen dokumentálja, miként képes a politikai alrendszer egy artefaktumtípus, nevezetesen a rotációs papír kiosztása felett gyakorolt kontrollon keresztül korlátozni a sajtóegyensúlyt, ezen keresztül eltorzítani a közlemények áramát, és képmutató módon bagatellizálni a kialakult nyilvános diskurzust.

S végül Tamás Ágnes tanulmánya remek példája annak, mennyi kutatói kérdése marad az információtörténésznek akár egy élclap diffúziós szerepe kapcsán is. Megállapítható-e, hogy más értesülési csatornákhöz, illetve sajtóforrásokhoz képest az élclapok milyen mértékben tudták formálni a percepciót (a vélekedéseket) és közvetítettek-építettek fel ismereteket az olasz függetlenség témájával kapcsolatban? Mi az, ami csak innen terjed el? Van-e olyan „mém”, önmagát sokszorozó, népszerű vélekedés, akár városi legenda is, amely élclapokból került át a „mainstreambe”, az információs ökoszisztéma más pontjaira (egy név, egy megközelítés, egy viccen keresztül ható ítélet vagy előítélet)? Hivatkozzák-e az élclapokat országos eseményeken, előkerülnek-e az utcán, a piacokon, társaságban, építenek-e maguk köré szubkultúrákat, referáló hálózatokat? A viccek és a karikatúrák fogyasztása hol és hogyan képes módosítani vagy átírni másutt felépült sémákat, tartalmakat? Végigkövethetőek-e információs láncok? (Valahonnan az élclapba kerül egy tartalomelem, onnan továbbköltözik, hatására valahol véleményváltozás, másutt cselekvés történik stb.)

A sokszínű hazai kutatóközösség a kedvezőtlen feltételek és a nehezedő körülmények ellenére eredményes munkát végez, színvonalas sajtótörténeti publikációk számos szakosított orgánumban jelennek meg. Bízhatunk benne, hogy az új eredmények között egyre több olyat találunk, amely a fenti kérdésekre is választ keres és talál, és eredményesen tudja saját módszertani arsenáljába beépíteni az információtörténeti szempontokat.

Irodalom

- Anderson, Benedict R. (2006): *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és terjedéséről*. Ford: Sonkoly Gábor. Budapest: L'Harmattan (Eredetileg: *Imagined communities: reflections on the origin and spread of nationalism*. London: Verso, 1991).
- Balogh János Mátyás (2005): Apró hirdetések és apróhirdetések Magyarországon 1850–1900. *Médiakutató*, tél, 77–93. o.
- Barry, Elizabeth (2008): From epitaph to obituary: Death and celebrity in eighteenth-century British culture. *International Journal of Cultural Studies*, 11: 259–275.
- Beniger, James (2004): *Az irányítás forradalma*. Budapest: Gondolat-Infonia.
- Berger, Knute O. (1989): The Information Ecosystem. Putting the promise of the Information Age into perspective. *Context*, 21. (<http://www.context.org/iclib/ic23/berger1/>, utolsó letöltés: 2014. május 22.).
- Buzinkay Géza (2005): A bűnügyi hír, a riporter és a rendőr. *Budapesti Negyed*, 1–2. sz., 7–28. o.
- Cortada, James W. (2012): Shaping Information History as an Intellectual Discipline. *Information & Culture: A Journal of History*, vol. 47, no. 2, pp. 119–144.
- G. Etényi Nóra (2003): *Hadszínház és nyilvánosság. A magyarországi török háború hírei a 17. századi német újságokban*. Budapest: Balassi Kiadó.
- G. Etényi Nóra (2012): A nyomtatott információ értéke és funkcióváltozásai a kora újkorban. *Aetas*, 4. sz., 122–143. o.
- Godó Zoltán (2011): Agro-ökológia. http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0021_Agro-okologia/ch01s03.html (utolsó letöltés: 2014. május 7.).
- Gyáni Gábor (2006): Sajtótörténet a társadalomtörténész szempontjából. *Médiakutató*, tavasz, 57–64. o.

- Heller, Michael (2009): British Company Magazines 1878–1939. The Origins and Functions of House Journals in Large-Scale Organizations. *Media History*, no. 2, pp. 143–166.
- Kielbowicz, Richard B. (1989): *News in the Mail: The Press, Post Office, and Public Information, 1700–1860s*. Westport: Praeger.
- Lipták Dorottya (1992): A sajtó szerepe a nagyvárosi tömegkultúrában a 19. század második felében. In: Gyimesi Sándor (szerk.): *Gazdaság, politika, kultúra. Tanulmányok Kelet-Közép-Európa történetéből*. Budapest: Aula.
- Lipták Dorottya (2002): *Újságok és újságolvasók Ferenc József korában. Bécs & Budapest & Prága*. Budapest: L'Harmattan.
- Nádasi András (2011): Információtörténelem. Elektronikus tananyag. Eger: Eszterházy Károly Főiskola (http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0005_29_informaciotortenelem_scom_04/index.html, utolsó letöltés: 2014. május 5.).
- Park, Robert E. (1923): The Natural History of the Newspaper. *The American Journal of Sociology*, no. 3, pp. 273–279.
- Park, Robert E. (1940): News as a Form of Knowledge. A Chapter in the Sociology of Knowledge. *The American Journal of Sociology*, no. 5, pp. 669–686.
- Raymond, Joad (2005): *News Networks in Seventeenth Century Britain and Europe*. New York: Routledge.
- Széchenyi Ágnes (2004): A huszadik század hiányzó sajtótörténete – adósságlista és javaslat. *Magyar Tudomány*, 10. sz., 115–1163. o.
- Sipos Balázs (2000): Sajtó és tudomány. A sajtókutatás története és intézményesülése Magyarországon a II. világháborúig. *Múltunk*, 2. sz., 154–200. o.
- Sipos Balázs (2001): A világ megismerése. A felkészülés időszaka. In: Földes György & Inotai András (szerk.): *A globalizáció kihívásai és Magyarország*. Budapest: Napvilág.
- Sükösd Miklós (2013): A szamizdat mint tiposzféra. Földalatti nyomtatási kultúra és független politikai kommunikáció a volt szocialista országokban. *Médiakutató*, nyár, 7–26. o.
- Szabó Dániel (1997): Hirdetési kultúra a századfordulón. *Budapesti Negyed*, 16–17. sz., 71–100. o.
- Szajbély Mihály (2005): A médiatörténet és a sajtótörténet viszonyáról. *Médiakutató*, tavasz, 71–79. o.
- Tóth Benedek (2014): *Médiák és valóságuk. Egy rendszerelvű médiaelmélet vázlata*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont.
- Weller, Toni (2008): *Information History. An Introduction: Exploring an Emergent Field*. Oxford: Chandos.
- Weller, Toni (2010): *Information History in the Modern World: Histories of the Information Age*. New York: Palgrave Macmillan.
- Wilke, Jurgen (1987): Foreign news coverage and international news flow over three centuries. *International Communication Gazette*, no. 3, pp. 147–180.
- Yarros, Victor S. (1899): The Press and Public Opinion. *The American Journal of Sociology*, no. 3, pp. 372–382.
- Z. Karvalics László (2002): Információközösségek. Kísérlet egy fogalom megragadására. In: Nyíri Kristóf (szerk.): *Mobilközösség – mobilmegismerés*. Budapest: MTA Filozófiai Kutatóintézete & Westel.
- Z. Karvalics László (2004): Információáramlás a kora-újkorban. Bevezetés. In: Z. Karvalics László & Kiss Károly (szerk.): *Információáramlás a kora-újkorban*. Budapest: Gondolat.
- Z. Karvalics László (2008): Médiatörténet – kommunikációtörténet – információtörténet (Bevezető tanulmány). In: Z. Karvalics László & Kiss Károly (szerk.): *Szavak és képek között*. Budapest: Gondolat-Infonia.
- Z. Karvalics László (2010): Kommunikációtörténelem, információtörténelem. Melyik az egér, melyik az elefánt? *Korunk*, 3. sz., 11–19. o.
- Z. Karvalics László (2013): „Jelentés-teli világra nyíló szárnyas kapu.” Egy logokratikus médiapedagógia körvonalai In: Pálfi Erika (szerk.): *Médiatudatosság az oktatásban*. Budapest: OFI.

Z. Karvalics László (1961) történész, információtársadalom-kutató, a Szegedi Tudományegyetem Kulturális Örökség és Humán Információtudományi Tanszékének egyetemi docense. Számos, információs társadalommal és információtudománnyal foglalkozó kurzus kidolgozója, szakkönyv és tanulmány szerzője. A Kar Kiváló Oktatója (1999), Széchenyi-Ösztöndíjas (2000-től). Főbb kutatási témái: az információs társadalom születése, elméletei, az internet kultúrtörténete, információtörténelem, közoktatás és tudomány az információs társadalomban. Közel húsz szakkönyv és kétszáz tanulmány szerzője.